

Svízel s bramborem aneb Rod podstatných jmen

Ve slově rod se skrývají různé významy. Pro biologa je to skupina nejbližší příbuzných druhů rostlin nebo živočichů, pro historika společenství všech potomků jedné prarodičky, pro jazykovědce jedna z mluvnických kategorií. V tomto jazykovém zastavení se budeme věnovat jmennému rodu podstatných jmen.

Jistě nikomu ze čtenářů nečiní potíže určit, že např. slova botanik, hroch, hrachor, zvon jsou rodu mužského, ilustrátorka, kudlanka, kopretina, váza rodu ženského a dítě, ptáče, obilí, těsto rodu středního. (Pro úplnost dodejme, že dítě má v množném čísle tvary ženského rodu, proto píšeme ve shodě -y: děti spaly.) Taková kategorizace má však jen omezenou spojitost s přirozeným rodem jmenovaných osob, zvířat, rostlin a věcí. Gramatický rod souvisí se zakončením slov a slouží k třídění podstatných jmen a jejich zařazení ke skloňovacímu vzoru. Každé podstatné jméno nutně vyjadřuje jeden ze tří rodů, ale některá kolísají mezi více rody a na ta se zaměříme. Přiřazení k jednomu z rodů je u většiny podstatných jmen čistě formální záležitostí. Pouze u některých názvů živých bytostí – konkrétněji u většiny názvů osob a některých názvů zvířat – odpovídá gramatický rod rodu přirozenému. Pro rostlinnou říši už toto rozlišení neplatí.

Jak bylo uvedeno v jazykovém koutku o mláďátech (Živa 2016, 2: XXXIV), u pojmenování zvířat máme rodově rozlišena taková, která jsou pro člověka důležitá – buď z hlediska ekonomického významu (hospodářské a lovené druhy), nebo jde o lidské společníky (ochočené). Ale ani v závazcích zvířat z těchto oblastí nemusí být faktický a mluvnický rod totožný, i pro ně platí, že jeden společný výraz zpravidla označuje zástupce obou pohlaví (kapr, zajíc, králík, křeček).

Rodové rozlišení pohlaví osob či zvířat může být vyjádřeno prostředky lexikálními (muž – žena, Rudolf – Helena, chlapec – dívka, kohout – slepice, býk – kráva, jelen – laň, pes – fena), slovtvornými (botanik – botanička, manžel – manželka, Jan – Jana, koza – kozel, srna – srnec), syntaktickými (můj choť – má choť, mladý průvodčí – mladá průvodčí, malý Míša – malá Míša).

Pro přiřazení k příslušnému rodu se vychází ze zakončení podstatného jména: souhláska nejčastěji signalizuje rod mužský, řidčeji ženský; samohlásku -a mívají slova rodu ženského, jméno na -e může být rodu ženského i středního, -o, -í patří k rodu střednímu. Toto vodítko platí jak pro podstatná jména konkrétní (např. slon, voda, náměstí), tak abstraktní (dojem, krása, hledisko), pro slova domácí i přejatá – rodovou platnost v češtině slova získávají podle svého zakončení, rod v původním jazyce není rozhodující. Jistě ani není třeba připomínat, že uvedené třídění je pouze orientační – řada podstatných jmen z těchto „škatulek“ vybočuje. Slovo kolísajících mezi dvěma rody není nikterak závratné

množství, za zmínku však stojí jistě i proto, že bývají zdrojem sporů o jazykovou správnost. Podívejme se na příklady.

Kterou z možností zvolíte? Je autorem čtivých esejů, nebo esejí? Seděl nad svou esejí, nebo nad svým esejem? Ať vyberete kteroukoli z nich, je to v pořádku. Esej je v dnešní češtině rodu mužského i ženského, může mít tvary odpovídající vzoru stroj nebo píseň. V jednotném čísle se tvary až na 7. pád shodují, v množném čísle vidíme rozdíly zřetelněji. Obourodost eseje se v Pravidlech českého pravopisu uvádí až od r. 1993, ještě Slovník spisovného jazyka českého (1960–71) slovo zachytil jen v mužském rodě v podobách esej (2. pád eseje) a essay (essaye).

Obourodá jsou i některá další podstatná jména zakončená v 1. pádě jednotného čísla na souhlásku, např. kyčel (proto lze mít potíže s kyčlem i s kyčlí; s kyčli i kyčlemi), hřidel (můžeme říkat klikový hřidel i kliková hřidel a bez hřidelů i hřidelí), trnož (stůl s pevným trnožem i s pevnou trnoží). Ne vždy jde o rovnocenné varianty, což dokládají např. slova prestiž nebo smeč. Lze zvýšit svůj vědecký prestiž i svou vědeckou prestiž, v úzu však jednoznačně převažuje užití v ženském rodě. Totéž platí pro smeč – nechytatelná smeč nebo formulace proti jejich smečím nic nezmohli bude pro většinu mluvčích přijatelnější než nechytatelný smeč a proti jejich smečům. Rodové varianty se mohou lišit neje-

1 Plůdky (merikarpia) svízele přítuly (*Galium aparine*) pokrývají háčkovité chlupy. Najdeme je i na lodyze – svízel se jimi přichytává k okolním rostlinám, které využívá jako oporu, ulpívá na srsti zvířat i oblečení. Pro tuto vlastnost si vysloužil lidové názvy jako lepenice, lepka-vec, lidumil, opráštka, věčné přátelství, čarodějčino prádlo atd. Foto M. Táborská

nom frekvenčně, ale i krajově – na Moravě mívají kuchyň s kredencem (což ovšem není spisovná podoba), v Čechách spíše s kredenci.

V mnohých kontextech se nepozná, jaký rod má na mysli mluvčí/pisatel (píše esej, babičku trápí kyčel), napomohou až některé pádové tvary, rozvíjející přídavné jméno, odkazovací zájmeno, přísudkové sloveso (čtivý esej zaujal posluchače – čtivá esej zaujala; ten bolavý kyčel mu nedal spát – ta bolavá kyčel mu nedala spát).

Některá dvourodá slova mohou vyjadřovat více významů. Rodové přiřazení pak signalizuje, o který z nich při konkrétním užití jde. Červenohnědý povlak na železných předmětech je ten i ta rez (např. zábradlí poškodil/poškodila rez), ale cizopasná houba tvořící na rostlinách červenohnědé skvrny je pouze ženského rodu (rez pšeničná nebo hrušňová, list napadený rzí). Rez ženského rodu má ve 2. pádě tvar rzi, v množném čísle rzi, rzí, rzím, rzi, o rzích, se rzemi, mužskému rodu odpovídají tvary: rez – rezu, s rezem, rezy, rezů, rezům, o rezech, s rezy.

Také u slova svízel bychom si měli dávat pozor na rodové rozlišení významu. Pro význam potíže, nesnáze můžeme užit oba rody (potkalo ho mnoho svízelů i svízelí, čelil už mnohem horším svízelům i svízelím), ale stejnojmenná bylina je pouze rodu mužského (svízel syřišťový, svízel vonný, zahrada zarostlá svízelem, nikoli svízel sířišťová, vonná, zarostlá svízeli). Neškodí připomenout etymologickou příbuznost zdánlivě rozdílných slov. Druh svízele, jenž se umí přichytávat svými háčky na srst či oblečení, si vysloužil jméno svízel přítula (obr. 1) a přeneseně se pak začalo říkat svízel i problému, který se na člověka lepí a omezuje ho.

Neměli bychom rozhodně opominout ani výrazy jako kedluben – kedlubna, okurek – okurka, brambor – brambora. Jde o podstatná jména lišící se rodem i podobou 1. pádu. Tady je situace pestrá. Zatímco kedluben a kedlubna jsou významově rovnocenné spisovné podoby, okurka a okurek se liší. Přestože pro moravské mluvčí je mužská podoba okurek základní, podle příruček patří do spisovných projevů jen okurka ženského rodu (bez okurky, s okurkou). U dvojice hadr – hadra to platí obráceně, nářeční podoba je ženského rodu.

Mezi variantami může být i významový rozdíl: výrazem brambory (tedy tvarem 1. pádu množného čísla, shodným pro rod mužský i ženský) nazýváme rostlinu i její jedlou hlízu. Tomu, co jíme, můžeme říkat brambor i brambora (a objednat si řízek s bramborem i bramborami), rostlina je pouze brambor (což dokládají botanické názvy lilek brambor, brambor hlíznatý). Totéž platí pro fazol a fazoli. Názvy fazol šarlatový, fazol obecný svědčí o mužském rodě pro označení byliny (po plotě se snuly fazoly), plody nebo pokrm z nich zpravidla označujeme tvary rodu ženského, tedy jako fazole (bílé fazole, salát s fazolemi).

Z příkladů je evidentní, že jmenný rod obvykle nemá souvislost s reálným významem, ale jde o klasifikační prostředek, který napomáhá přiřadit jméno k příslušnému skloňovacímu typu. Příště se zaměříme na rod zeměpisných jmen, na něž už v tomto koutku nezbývá prostor.